

*Менялін А. С.,**прокурор прокуратури Приморського району м. Одеси,
аспірант Національної академії прокуратури України*

УЧАСТЬ СТОРОНИ ОБВИНУВАЧЕННЯ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ПІД ЧАС ЗВІЛЬНЕННЯ ОСОБИ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В X – XVI СТОЛІТТЯХ

Анотація. Стаття присвячена розвитку наукової думки та законодавства щодо участі сторони обвинувачення в кримінальному провадженні під час звільнення особи від кримінальної відповідальності в X – XVI століттях.

Ключові слова: сторона обвинувачення, прокурор, становлення законодавства, звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Постановка проблеми. Насправді дуже важливим є правильне теоретичне розуміння виникнення і становлення інституту участі прокурора в кримінальному провадженні під час звільнення особи від кримінальної відповідальності та розвитку наукової думки, у зв'язку з тим, що звільнення особи є фактичною реабілітацією, а також способом поновлення прав особи, яка підлягає звільненню від кримінального покарання, тому є суттєва необхідність у детальному дослідженні інституту звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Мета статті полягає в з'ясуванні розвитку наукової думки та законодавства щодо участі сторони обвинувачення в кримінальному провадженні під час звільнення особи від кримінальної відповідальності в X – XVI століттях.

Виклад основного матеріалу дослідження. Правильне теоретичне розуміння виникнення і становлення інституту участі прокурора в кримінальному провадженні під час звільнення особи від кримінальної відповідальності є дуже важливим, у зв'язку з тим, що звільнення особи є фактичною реабілітацією, а також способом поновлення прав особи, яка підлягає звільненню від кримінального покарання, тому є суттєва необхідність у детальному дослідженні інституту звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Для правильного розуміння та застосування інституту звільнення від кримінальної відповідальності в умовах реформації кримінального процесуального законодавства України, у зв'язку з набранням чинності нового Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), а також тому, що вивченню зазначеного питання науковцями нашої країни приділялася незначна увага, окрім дослідження відомих вітчизняних учених, а саме: Х.Д. Алікперова, І.Д. Беляєва, Ю.М. Грошевого, А.Я. Дубинського, М.В. Жогіна, В.Т. Маляренка, О.Р. Михайленка, Г.П. Середи та інших.

На нашу думку, вивчення проблематики застосування інституту звільнення особи від кримінальної відповідальності необхідно почати з дослідження історичного походження зазначеного вище інституту.

Становлення права на території сучасної України відбувалося в період існування Київської Русі. Підґрунтям кримінального права за часів існування Київського князівства, а також на інших землях, що територіально відносилися до нього, здійснювалось у X ст. на основі договорів Київської Русі та Візантії 911 р., 944 р. та 971 р. [1, с. 6–25], які в подальшо-

му стали основним джерелом для створення Руської Правди (XI–XII ст.) До нас дійшло більше ніж 100 її списків, однак не зважаючи на велику кількість списків Руської Правди, їх можна поділити на три редакції, а саме: Коротка Правда, Просторова Правда та Скорочена Правда.

Руська Правда – найважливіший пам'ятник давньоруського права. Вона має також виключне значення для історії українського, російського та білоруського права. Руська Правда лягла в основу і литовського законодавства (Литовських статутів). Є підстави вважати, що норми Руської Правди могли вплинути на розвиток права південних і західних слов'ян. Проте цим не обмежується значення Руської Правди. Вона є найціннішим джерелом соціально-економічної історії Київської Русі IX–XII ст. Норми Руської Правди лягли не тільки в основу російських та українських правових пам'ятників періоду феодальної роздробленості (Псковська та Новгородська судні грамоти), а й послужили одним із джерел кодифікації права в Російській централізованій державі.

Норми Руської Правди з'явилися в результаті законодавчої діяльності князівської влади. Вони відображали потреби феодальної держави в період її розвитку у встановленні правопорядку, що відповідає інтересам панівного класу. У Руській Правді ясно виражені принципи феодального права як права-привілеї. Руська Правда насамперед містить норми кримінального та процесуального права. Офіційне походження Руської Правди доведено радянськими дослідниками [1, с. 74]. Найнижчою судовою інстанцією були громадські суди, які склалися із сільських старшин, що розглядали незначні справи. Рішення громадських старшин можна було оскаржити до княжих судів. Під час княжого судочинства були присутні окремі особи, що брали участь у процесі: «ябедник» – щось на зразок обвинувача, «метальник» – писар, «істці» – слідчі. Слід зазначити, що цим нормативним актом того часу передбачалася сплата коштів, витрачених на лікування потерпілої особи від нанесення останній тілесних ушкоджень, ст. 24: «Аже оударить мечемь, а не оутнеть на смерть, то 3 гривны, а самому гривна за рану, же лечебное; потнеть ли на смерть, а вира» [2, с. 8]. Зазначену норму можна трактувати як одну з підстав інституту звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Руська Правда містила в собі норми, які дозволяли звільнити винного від відповідальності, або ж від покарання у зв'язку з каяттям. Згідно з нормами зазначеного вище законодавчого акту за Академічним списком особа, яка розтратила товар, звільнялась від покарання після сплати його вартості в повному обсязі законному володільцю. Що ж стосується спричинення тілесних ушкоджень, ст. 20 Руської Правди за Академічним списком передбачає: «Аже кто кого оударить батогомь, либо чашею, либо рогомь, либо тылеснию: то 12 гривенъ; не терпя ли противу тому оударить мечемь, то вини ему въ томь нетуть» [2, с. 7].

Норми кримінального права, передбачені Руською Правдою, знайшли своє відображення і в Литовських статутах різних років та редакцій, зокрема в обох редакціях Литовського Статуту 1529 року [3, с. 126–129]. Останні мали становний характер. Це знайшло вияв, наприклад, у тому, що життя, майно, честь і гідність привілейованих станів захищали посиленними засобами кримінальної репресії. І навпаки, за деякі злочини, скоєні феодалами, карали м'якше або взагалі не карали. Так, у разі поранення шляхтича шляхтичем винному відрубували руку, а за поранення шляхтичем простої людини – стягували грошовий штраф. За умисне вбивство дитини винного карали тюремним ув'язненням на рік і шість тижнів, а після цього він мав чотири рази на рік при церкві чи костьолі каятися і сповідатися перед парафіянами. За умисне вбивство чи навіть поранення свого пана слугу четвертували. Смертну кару застосовували і за згвалтування, але лише в тому разі, коли потерпіла чинила галас, кликала на допомогу і два-три свідки могли підтвердити факт насилля. Якщо жінка виявила бажання вийти за гвалтівника заміж, його звільняли від кримінальної відповідальності. Публічне виконання присудів про смертну кару, тілесні та калічицькі покарання мали на меті залякати та застерегти населення від злочинних дій. Дрібні злочини проти майна та особи здебільшого карали грошовим штрафом на користь скарбниці й відшкодуванням потерпілій стороні. Особливим каральним заходом, який стосувався лише привілейованих верств, було «виволання» – публічне оголошення вироку, яке означало громадянську смерть засудженого. Згодом «виволання» замінили на «опалу» – примусове вигнання за межі держави, конфіскація майна та позбавлення підданства (тепер – громадянства).

Примітною рисою системи покарань була їх невизначеність. Це створювало умови для зловживань із боку суддів, хабарництва, використання покарання як засобу репресії [3, с. 126–129]. Водночас така ситуація призводила до звільнення осіб від кримінальної відповідальності.

Що ж стосується Другого Литовський Статуту, то його було уведено в дію з березня 1566 р. На думку Н.М. Яковенко, він не лише відобразив нагромаджені за чверть століття соціальні зміни, а й засвідчив зростий рівень кодифікаторської техніки. Згідно з привілеєм Люблінської унії 1569 р. Другий Литовський Статут зберігав силу чинного законодавства на від'єднаних від Великого князівства Литовського та інкорпорованих до Корони Польської українських землях, де з плином часу дістав напівофіційну назву Волинського статуту (або волинського права). Усупереч вказівкам низки сеймових постанов Волинський статут жодного разу не був надрукований і поширювався лише в рукописних копіях [4, с. 111–120].

Співучасть розрізняли просту, за якої всі співучасники були виконавцями злочину, і складну, за якої одні діяли як підбурювачі, інші – як виконавці, а треті – як помічники. Особи, діяльність яких не перебувала в причинному зв'язку зі злочинним результатом (причетність), але які знали про злочин, не підлягали кримінальній відповідальності, хоча могли нести майнову. Наприклад, майно членів сім'ї державного злочинця, які знали про зраду глави сім'ї, могло бути конфісковане [4, с. 122–123].

Литовський Статут 1588 р. (далі – Статут) – це найдосконаліший кодекс феодального права. Він всебічно регулював суспільні відносини, містив досконалі на той час норми державного, адміністративного, цивільного й кримінального права. У Статуті юридично закріплювалося панівне становище шляхти, оформлялося остаточне закріпачення більшості селянства, регламентувалася процедура судочинства [5, с. 147–152].

Як зазначають І.Б. Усенко та Т.В. Чехович, прогресивним було декларування обмеження влади монарха законом, проголошення єдності права для всіх громадян, відмежування судової влади від адміністрації. Статут 1588 р. захищав інтереси українського (руського) населення від польської експансії, гарантуючи право судитися за нормами свого звичаєвого права в копних (громадських) судах, вимагав, щоб суддів та управителів обирали з людей, які знають право й руське письмо. За своїми правничими якостями Третій Литовський Статут стояв значно вище від багатьох тогочасних західноєвропейських кодексів. Він мав чималий вплив на законодавство сусідніх держав, був чинним як офіційний збірник законів в Україні-Гетьманщині і діяв на українських землях аж до середини XIX ст. [5, с. 148–149].

Чіткого розмежування між нормами цивільного і кримінального права не існувало. Кримінальне право, що застосовувалося на українських землях, мало становий характер. Це виявлялося, з одного боку, у тому, що особисті і майнові права представників панівних станів захищались посиленними санкціями. Наприклад, Литовський Статут за образу шляхтича передбачав ув'язнення, а за образу нешляхтича – штраф. З іншого боку – відповідальність магнатів і шляхти за деякі злочини, порівняно з простими людьми, була значно меншою.

Існування системи станових судів і вплив польського процесуального права певним чином відбилося на судовому процесі, передусім у шляхетському судочинстві. У земських судах процес мав обвинувально-змагальний характер (за участю прообразу обвинувача) Помісну шляхту викликали до суду письмовою повісткою, тоді як для бідних шляхтичів досить було усного виклику. Представництво сторін здійснювали професійні адвокати. Вони складали присягу і не мали права отримувати надто великих гонорарів. У шляхетському судочинстві існували особливі процеси: «межова тяганина», «про біглих селян» тощо [5, с. 150–152].

З огляду на норми кримінального права Української козацької республіки та Гетьманщини можна зробити висновок, що важливою рисою останнього був його приватноправовий характер. Переслідування злочину, навіть тяжкого, було в основному приватною справою. Суд карав злочинця залежно від волі потерпілого, а за відсутності останнього – від вимог його родичів, хоча з плином часу шораз сильніше проявлялась ініціатива самих судів у розслідуванні злочинів. У випадках неясності закону й сумніву щодо його точного значення суд більше схилявся до виправдання, ніж до обвинувачення; сумніваючись щодо застосування покарання, суд вибирав найлегше покарання, а у виконанні останнього виявляв більше м'якості, ніж суворості.

Таким чином, пріоритетною думкою в кримінальному провадженні під час застосування інституту звільнення особи від кримінальної відповідальності була думка приватного обвинувача (потерпілого).

За часів існування Гетьманщини поняття злочину мало позастановий характер. Під злочином розумілись усі дії, що спричиняли шкоду і завдавали збитків як окремій особі, так і державі. У поглядах на злочин і покарання виходили з релігійних догм: злочин трактувався як непослух і відступ від божих законів, а тому покарання розумілось як відплата за гріх перед Богом.

Суб'єктами злочину визнавались особи, що досягли 16-річного віку. Найбільш чітко оформилися в законодавстві форми провини. Наприклад, хоч і не звільняло від відповідальності психічне захворювання, але воно враховувалося судом як обставина, що пом'якшувала провину. Натомість

учинення злочину в нетверезому стані тільки обтяжувало провину. Обставинами, що пом'якшували відповідальність у визначенні міри покарання, судом вважалися: голод, неусвідомлення кримінального діяння внаслідок неповноліття. За низку вчинків, спрямованих на навмисне чи ненавмисне ушкодження чужого майна (покалічення й убивство коней, худоби, домашніх і мисливських собак, свійської птиці тощо), суд призначав у більшості випадків цивільну, а не кримінальну відповідальність за заподіяну шкоду [4, с. 239–240].

Страта проводилася прилюдно: на ринку в ярмарковий день. Засудженому давали можливість сповіді та прощання з рідними і знайомими. Йому заборонялося давати алкогольні напої. На місці страти судовий писар ще раз зачитував вирок. Іноді через відсутність ката страту відкладали. Нерідко траплялося, що все було підготовлено до страти, а її не проводили – суд виносив помилування в останню мить та звільняв від кримінальної відповідальності [4, с. 240–241].

Кримінальне право гетьманської доби мало розвинені інститути злочину й покарання. У ньому з'явилися цілком нові поняття, пов'язані з ускладненням суспільних відносин і розвитком правових ідей: замаху на злочин; розрізнення головного злочинця й співучасників; рецидиву злочину; наявності обставин, що знижують покарання, або ж взагалі звільняють від останнього (неповноліття, божевілля, старість, убивство чоловіком коханця жінки, коли він його застав) [4, с. 239–244].

Висновки. Отже, підсумовуючи, слід вказати, що дослідження розвитку наукової думки щодо виникнення інституту звільнення особи від кримінальної відповідальності є реабілітацією та способом поновлення прав особи, які гарантовані Конституцією України та закріплені в нормах Кримінального процесуального кодексу України. Більше того, досліджуючи вказані питання, виробляється правильна методика застосування кримінального процесуального закону у випадках звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Література:

1. Памятники русского права: памятники права Киевского государства, X – XII вв. / под. ред. С.В. Юшкова. – М. : Госюриздат. – Вып. 1. – 1952. – 287 с.
2. Калачовъ Н. Текстъ Русской Правды на основаніи четырехъ списковъ разныхъ редакцій / Н. Калачовъ. – СПб : Типография М.М. Стасюлевича, 1889. – 63 с.
3. Історія держави та права України / за ред. Г.І. Трофанчука. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – 384 с.
4. Історія держави та права України / за ред. В.С. Кульчицького, Б.Й. Тищика. – К. : Атіка, 2001. – 320 с.
5. Іванов В. Історія держави та права України / В. Іванов. – К. : Атіка, 2007. – 728 с.

Менялин А. С. Развитие научной мысли и законодательства об участии стороны обвинения в уголовном производстве при освобождении лица от уголовной ответственности в X–XVI столетиях

Аннотация. Статья посвящена развитию научной мысли и законодательства относительно участия стороны обвинения в уголовном производстве при освобождении лица от уголовной ответственности в X – XVI столетиях.

Ключевые слова: сторона обвинения, прокурор, становление законодательства, освобождение от уголовной ответственности.

Menyalin A. The development of the scientific thought and the law on participation of the prosecution in criminal proceedings during the release of a person from criminal liability in X–XVI century

Summary. The article is devoted to the development of scientific thought and legislation regarding the participation of the prosecution in criminal proceedings during the release of a person from criminal liability in X–XVI century.

Key words: prosecution, prosecutor, emergence of the legislation, exemption from criminal liability.